

Окремі аспекти початкового етапу повстання Б. Хмельницького в мемуарах сучасників

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) належить до найгероїчніших сторінок української історії. Хоча майже 400-річний проміжок часу розділяє наші епохи і, здавалося б, що всі можливі питання вже досліджено, але кожного разу піднімаються нові проблеми, які провокують наступну роботу науковців і не втрачають актуальності та новизни. Одним з них є бачення тогочасних подій очима шляхтичів-мемуаристів епохи у взаємозв'язку із культурними та фактологічними чинниками, які вплинули на їхній світогляд.

Проблеми джерелознавства історії України середини XVII століття, незважаючи на окреме їх висвітлення в працях польських дослідників П. Борка, Т. Хинчевської-Хеннель, М. Барльовської та інших [12–14], в багатьох аспектах лишилися невивченими. З іншої сторони, українська історіографія тільки побіжно звертала увагу на річпосполитську мемуаристику як джерело до української історії, насамперед в контексті публікації окремих спогадів та щоденників або шляхом представлення комплексу свідчень даного періоду. Найбільшою мірою цю прогалину намагались заповнити В. Антонович [1–2], Ю. Мицик [8–9], Я. Федорук [10], Н. Яковенко [11].

Мемуари очевидців і сучасників Національно-визвольної війни неминуче використовувались істориками, хоча найчастіше для підтвердження тез, висунутих в інших джерелах, зважаючи на їх колоритність, відповідність духові періоду та його настроям. І хоч мемуаристи належали до ворожого повстанцям табору і їхній негативізм у зображенні повстанців не викликає здивування, а упереджене ставлення до козацьких старшин є нормою, вони були живими людьми, які могли відсторонено дивитись на речі і критично оцінювати події.

Безумовно, шляхтичі-мемуаристи, лєвова частка яких приймала безпосередню участь у війнах проти козаків, мали власну думку щодо причин цього виступу. Намагаючись бути відвертими (хто якою мірою), вони не могли закривати очі на явні спонукальні мотиви повстанців. Дрібний шляхтич з Волині Йоахим Єрлич визнавав, що причиною „війни домової” між козаками та річпосполитською шляхтою були жорстокість, свавілля та зневага останньої до українців, низів Польщі, її непослух королеві. За це, на його думку, шляхту необхідно було провчити.

Відверта упередженість до річпосполитської аристократії розкривається у зображенні розбійницьких нападів магнатів на маєтки дрібної шляхти [19, 40]. Тут простежується гіркий життєвий досвід самого Єрлича, оскільки через напад С. Лаша на його маєток в 1646 р. автор зазнав значних збитків [14, 75]. Його упередженість до козаків проявлялася тоді, коли вони нищили середню шляхту та її маєтки, а схвальність дій – коли повстанці вели боротьбу проти великих магнатів. Позиція мемуариста розкриває суперечливу ситуацію, яка панувала в середовищі шляхетсько-магнатської верстви напередодні та в роки Національно-визвольної війни і в Польщі, і в Україні.

Дрібний шляхтич з Червоної Русі Якуб Лось намагався більш відсторонено дивитись на події. На його думку, „... причиною козацької війни були надмірні утиски від руських панів, які зайшли так далеко, що вже й дітей [не можна було] хрестити без дозволу жидів-орендарів, яким ласі пани віддавали в оренду доходи” [20, 57]. Роки молодості та зрілого життя автора припали на період неабияких воєнних лихоліть (повстання Б. Хмельницького, часи „Потопу”), однак не володіючи великими статками, він особливо не мав що втрачати, тому здорова критика і раціоналізм присутні в його нотатках, як ніде більше порівняно з колегами по перу. Цю думку підтримував також литовський канцлер А. С. Радзивіл, хоча позиція останнього впливала передусім із побожності: „...джерело війни з бунтівниками полягає в утиску підданих і церковних маєтностей...” і „... причиною цієї бурі є сила наших злих вчинків”; ситуацію могла врятувати тільки побожність короля, який би замолив гріхи держави перед Богом [22, 85, 177].

Той-таки Радзивіл в щоденнику вмістив відомості, що основною скаргою козацького посольства до Варшави в липні 1648 р. були „кривди від старост, які мешкали над Дніпром і на гетьмана Потоцького, який присягнув викоринити ім'я козаків”. На його переконання, потреба у союзнику, який би допоміг змінити ситуацію на краще, і змусила останніх заключити перемир'я з татарами [22, 82]. Радзивіл передав слова посланців від Хмельницького, висловлені в сенаті, що „вина за розливу кров на коронному хорунжому [Олександрю Конєцпольському] та руському воєводі [Яремі Вишневецькому]” [22, 148]. Він також згадував про доведені вже до рівня аксіоми слова короля до Хмельницького під час аудієнції в кінці 1647 р., коли „сам король погодився, аби помстились [козаки] за отримані кривди залізом” [22, 85]. Цікаво, що анонімний автор діаріуша про Жовтоводську битву подібні, хоч і трохи видозмінені слова вклав у уста коронного канцлера Є. Осолінського як підбурювача козацького повстання: “Хіба ви не люди, що не маєте добрих привілеїв від короля, де ж поділась ваша давня відвага, де ж поділись славні у своїх

ділах козаки” [15, 259]. Його слова виникали з утаємниченої поїздки на Україну Є. Оссолінського в серпні 1647 р. Очевидно, що автор належав до шляхетської групи, яка вважала, що таким чином король Владислав IV намагався налагодити стосунки з козаками, а це буквально через рік вилізло боком.

В аспекті визначення причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. як ніде простежується провіденціалізм литовського канцлера, який вказував: „Чим хтось грішить, тим і є покараний, хоча і в інших монархіях були піднесені реbelie, ... жодна, однак, не виявилась жорстокішою, ніж в нас. Ніхто не визискував підданих більше, ніж наша Польща ... ” [22, 219]. Твір Радзивіла, незважаючи на раціоналізм і прагнення заглушити емоції, коли йшлося про об’єктивне висвітлення подій, насичений великою кількістю містичних історій, які пов’язуються з великою навіть для XVII ст. релігійністю автора. Дані розповіді, за щирим переконанням канцлера, знаменували не що інше як присутність Бога у конфлікті з козаками на стороні поляків, хоча та ж таки Божа рука карала населення Речі Посполитої за її гріхи [22, 199].

Величезне значення особистісного чинника у перебігу подій відмічав і учасник українсько-річпосполитського протистояння Миколай Ємболовський, тільки тут вже у ролі переслідувача Хмельницького виступав Дмитро Чаплинський, який за дорученням Олександра Конецпольського керував Чигиринським староством. Відтак, автор мав більш достовірну інформацію порівняно з колегами по перу [4, 27]. На думку мемуариста, кривда, завдана козацькому ватажку, була тим визначальним фактором, яка змусила його очолити виступ [18, 46]. В нотатках також мимохіть згадувалось про обіцянку Б. Хмельницького домагатись поновлення козацьких вольностей, що привело до об’єднання навколо нього „свавільних куп”. Ця ж думка як вказівка на мету повстання в його нотатках зазначається не раз [18, 46, 57]. Принагідно слід зазначити, що невідомий автор діаріуша про Жовтоводську битву перебував на таких же позиціях [15, 257].

Схожої думки був і райця м. Казимир Марцін Голінський, який зі слів своїх численних інформаторів стверджував, що „причиною того є Богдан Хмельницький, в якого було маєтності забрано, надані королем за заслуги; назначив потім король комісію, аби вгамували його кривду, котрий, як розповідають панове комісари, хотів помститись за смерть сина, якого вбили, ... через свою кривду почав бунтувати козаків ...” [6, 50]. Щодо шляхтича з Червоної Русі Станіслава Освенцима, то він не вказував конкретних причин вибуху козацького невдоволення, але вважав, що головним поштовхом було небажання населення виконувати повинності, а універсали, видані „скривдженням Хмельницьким” тільки

давали повстанцям змогу „збиратись купами” [3, 126]. Мемуарист не міг охарактеризувати дії інакше, як „свавільні”, оскільки в свідомості обивателя XVII ст. такий вчинок був прагненням порушити закономірний хід речей. На подібних позиціях стояв і смоленський воевода Філіп Казимир Обухович: козацьке повстання, за ним, було бунтом „тих, які забули Божий страх і присягу, що давали своєму королю” [21, 226]. Піти проти волі людини, призначеної самим Богом, а ще й в союзі з кількадесятьма тисяч поганства – ось що було найбільшою кривою в очах шляхтича, який сам не завжди підтримував політику короля, але жодним чином не зазіхав на її „небесну” обраність. Союз же із мусульманами проти братів-християн в очах інтроверта-католика, православного в минулому, було неабияким гріхом. Подібну пісню, хіба тільки з трохи меншими нотками обурення в голосі підхопив і казимирський райця [6, 248].

У шляхетських нотатках про конфронтацію між повстанцями та урядовою стороною неминуче знайшли відображення настрої суспільства Речі Посполитої того періоду. Мемуаристи, так чи інакше занотовуючи суспільну думку періоду, не оминули увагою „турецькі плани” Владислава IV. На їх переконання така політика монарха створила сприятливі умови козакам для будівництва потужного флоту і дозволила згуртувати сили. Серед літописців епохи були як прихильники [18, 44], так і противники таких планів короля [21, 225; 22, 82]. Проте всі були переконані, що після вибуху повстання 1648 р. даний фактор негативним чином вплинув на події – ворожа Речі Посполитій сторона використала це для збільшення своєї могутності. М. Ємьоловський прямо вказав, що король послав Є. Осолінського до козаків, аби ті підготували якнайбільше чайок і, як тільки буде потреба, йшли війною на турків: „Дозволено тому ж Хмельницькому на ті козацькі імпрези купи [збирати]” [40, 44]. Принагідно слід відзначити, що в одному таборовому щоденнику, який описував битву під Жовтими Водами, присутнє намагання звести вину короля до нуля, вказуючи, що Хмельницький попросту викрав кореспонденцію останнього і вирішив скористатись нею задля організації бунту [15, 251]. Відлунням цих намірів звучали слова литовського канцлера, який вказував, що одним з пунктів зізнань козацького посольства до сенату 1648 р. був привілей, виданий Владиславом IV після зустрічі із радниками, „аби наші [урядові] хоругви не просувались за Білу Церкву” [22, 143].

Першою подією, яка змусила керівництво Речі Посполитої повірити у могутність повстанців, була битва під Жовтими Водами 29 квітня – 16 травня 1648 р., хоча вірогідність подій, які відбулися на полі битви, суспільством польсько-литовської держави довго піддавалась

сумніву – наскільки нереальним це здавалось. Порівняно з іншими військовими кампаніями доби даний бій чи не найменше був відображений у спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів. Такий стан речей можна пояснити кількома факторами: сучасники не були схильні занотовувати ганебні сторінки історії війська Речі Посполитої, сподіваючись, що дуже швидко ситуація зміниться на краще. Коли ж літописці епохи переконалися у важливості подій, які відбувалися, було запізно – черговим громом серед ясного неба прокотилася поразка під Корсунем, вогнище повстання розгорілося – і тут вже було де знайти застосування перу. До того ж, в результаті битви під Жовтими Водами вціліла дуже незначна частина війська, відомості про події, які відбулися, передавалися з вуст у уста і „обросли” товстим шаром легенд, бо очевидці, які могли пролити світло на події, або загинули, або потрапили в полон до татар. Зрештою, битва мала місце на набагато більш віддаленій території від центральних земель, що тим самим додавало плюсів до її ілюзорності.

Чи не найбільше уваги даній військовій кампанії приділив Й. Єрлич, і цьому є певне логічне пояснення. Створюючи свої нотатки в тиші київських монастирських стін та перебуваючи найближче, порівняно з іншими мемуаристами, до театру бойових дій, шляхтич мав достовірні джерела інформації [13, 83]. Він в кілька разів завищив кількість татар, які прийшли на допомогу козакам, переплутав ім'я їхнього ватажка, однак загальний перебіг подій (прихід татар, зрада реєстровців, смерть С. Потоцького, захоплення шляхтичів в полон татарами) поданий ним, є недалекою від істини [4,44]. Останній факт викликав неабиякий жаль в мемуариста, він обурювався тим, що ротмістрів на рівні з челяддю було віддано в полон орді [19, 63].

Литовський канцлер А.С. Радзивіл перебував на набагато більшій відстані від ареалу повстання, але з присутньою йому скрупульозністю відсортовував інформацію, яка надходила, тому образ Жовтоводської битви в „Щоденнику ...” витворений достатньо правдиво. Магнат із жалем писав про „особливо нещасливий місяць, коли гетьман [Б. Хмельницький] натиснув на збунтованих козаків; вони закликали на допомогу татар, котрих 40 тисяч було послано ханом на допомогу ребеліантам (заколотникам)...”. Він з подробицями зобразив картину переходу реєстрового козацтва на сторону повсталих, коли „до рук ребеліантів потрапило 300 мужів, шляхти і жовнірів..., інші [полонені] були забрані татарами до неволі” [22, 74–75].

У спогадах М. Ємьоловського битві під Жовтими Водами (як і Корсунській) відведено порівняно незначне місце – очевидно, таким чином шляхтич намагався, слідуючи за хронологією подій, створити

прелюдію для розповіді бою під Пилявцями, в якому він брав безпосередню участь. Мемуарист обмежився констатацією негідної поведінки Б. Хмельницького, який „зав’язавши товариство з татарами проти поляків”, виступив проти шеститисячного кварцяного війська [18, 46]. Притому він наголошував на нерівномірному співвідношенні ворогів: „...потужна орда і мала купа козаків...” [18, 47], проти чого категорично виступають дослідники [4, 58]. Акцент на зрадницькій поведінці зробив і М. Голінський, тільки вже в контексті об’єднання запорозьких реєстрових козаків із нереєстровими [6, 50]. Поряд із короткою заміткою про цю подію, казімирський райця вмістив два листи з відомостями про цю битву. Скрупульозно підходячи до вірогідності включеної туди інформації, шляхтич назвав їх „правдивими”, охарактеризувавши результат бою як „розгром кварцяного війська” [6, 51, 54].

Фактично непомітною лишили цю сторінку історії жовнір повітової хоругви сandomирського воєводства Я. Лось та смоленський воєвода Ф.К. Обухович. Перший, – очевидно, з тієї причини, що нотував у даному випадку відомості 30-літньої давності, коли самому заледве було 16 років – висловився без емоцій: „Того ж року [1648 р.] загинуло польське кварцяне військо: одне на Жовтих Водах, інше під Корсунем, гетьмани були взяті в полон” [20, 57]. Щодо смоленського воєводи, то, можливо, джерелом для його нотаток цього періоду були враження брата Теодора Міхала, учасника посольства до повстанців в липні 1648 р. [17, 159–163]. Певну роль відіграв і великий життєвий досвід автора, який відчував гіркоту порівняно недавньої поразки армії і намагався її трохи применшити: „Частину кварцяного війська над Жовтими Водами знищили” [21, 228]. В даному випадку можна яскраво прослідкувати хто в яких об’ємах оцінював поразку власного війська, наприклад, той-таки Ємьоловський висловився: „...справді дощенту погромили...” [18, 47].

Шляхтич з литовським родовим корінням Богуслав Маскевич не відзначився участю у головних битвах з армією Хмельницького протягом 1648 р. В перших числах квітня цього року Я. Вишневецький відправив його в якості посланця до гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, аби розвідати ситуацію, яка склалась у війську. При поверненні до князя, який в районі Ржищева з військом форсував Дніпро, не узгоджуючи свої дії з командуючими річпосполитського війська, мемуариста і застала звістка про поразку під Жовтими Водами [7, 416]. Знаючи про події, які розгортались на полі битви, тільки з чуток, Богуслав дам їм наступну характеристику: “В останніх числах квітня Хмельницький з бунтівниками і ордою окружив 40 тисяч кварцяного війська ... і розбив на голову біля Жовтих Вод...” [7, 416].

Лейтмотивом досліджень з історії переможних сторінок

Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. є розповідь про трофеї, які потрапляли до рук козаків. В розповіді Б. Маскевича ця думка проходить крізь опис битви під Жовтими Водами, коли „горді коронні пани вибрались на війну з усіма багатствами” [7, 420]. Це все повстанці прибрали до своїх рук, самих же панів на великий сором Короні погнали в татарську неволю. Дані ремарки цілком вписуються в судження мемуариста-воїна, враженого поведінкою цивільних людей у військовий час.

Битва під Корсуном, яка відбулась 25–26 травня 1648 р., не могла не знайти свого відображення на сторінках рукописів шляхтичів, зважаючи на резонанс серед всіх суспільних груп Речі Посполитої. Можна тільки собі уявити палітру настроїв у серцях мешканців польсько-литовської держави, яка опинилась без головного керманіча перед обличчям страшних лихоліть (20 травня 1648 р. помер король Владислав IV) [4, 60]. Розуміючи історичну значимість переломних подій, свідком яких вони стали, мемуаристи прагнули занотувати їх в письмовому вигляді.

Кожен з шляхтичів-літописців епохи вніс свою лепту у витворення загальної картини битви, і їх свідчення тою чи іншою мірою давно залучені до наукового обігу. Литовський канцлер писав про хитрий маневр зі сторони козаків, коли було відведене русло річки, яка обтікала урядовий табір [22, 34]. Обухович згадував про раптовий напад козаків і татар з обох боків [21, 228]. В нотатках Маскевича констатувався виритий козаками рів на дні „злополучної долини, ... яку ніяк не можна було обійти” [7, 419]. Шляхтич обурювався поведінкою командуючих урядовою армією: “Та й чорт знає, звідки би там взявся той порядок, коли великий гетьман Микола Потоцький, краківський каштелян, постійно напивався і сидів п’яний в кареті, а інший польний гетьман Калиновський, хоч і радий був щось зробити, але його не дуже слухались” [7, 419]. Однією з причин поразки війська автор вважав той факт, що полякам довелось вести бій піхотою, що було зроблено за наказом М. Потоцького, а це для них було зовсім незвично і “дуже дурно”.

Схожої думки був і Й. Єрлич, який пов’язував поразку із аморальністю та військовою бездарністю М. Потоцького. Останній полюбляв випити, про що більше піклувався, ніж про добробут Речі Посполитої, „якось вночі радився про панночок або про молодих дівчат і жінок, ... не слухаючи свого колегу польного гетьмана Мартина Калиновського, ні інших полковників та ротмістрів. Через постійне пияцтво і велику розпусту загубив військо ...”. Друга причина – жорстокість останнього до українців, ігнорування ним порад і

застережень коронного хорунжого Юрія Любомирського, брацлавського воєводи Адама Киселя, померлого короля Владислава IV, що привело до озлобленості повсталого люду [19, 64].

Всі без винятку мемуаристи були вражені результатами битви та писали про величезний розмах, який набрало повстання. Б. Маскевич стримано, як справжній вояка, вказував, що для ворога це була „нечувана раніше перемога” [7, 419]. Литовський канцлер назвав її „другим величезним смутком, який огорнув королівство” та порівняв поразку з битвою на Цецорських полях в Молдавії 1620 р., внаслідок якої військо Речі Посполитої було розгромлене об’єднаними силами Османської імперії та Кримського ханства, але якщо в 1620 р. це сталося зимою, то в 1648 р. – навесні, що створювало реальну загрозу подальшого просування ворога. Писав він і про значне збільшення чисельності козацького війська після цієї перемоги – “...чисельність козаків виросла до 70 000, а перед тим було їх 12 000, взагалі збігалось до них багато [селян], котрих Хмельницький відсилав до плуга, пихато вважаючи, що може диктувати права Королівству” [22, 34]. Емоціям Ф.К. Обуховича, який головну роль у битві відводив орді, а про козаків майже не згадував, теж не було меж: „Після такого страшного погрому заюшене поганство всю Україну спустошило... Однак та хлопська сваволя кожного дня множилась...” [21, 227-228]. На його думку, вирішальним фактом тут була смерть короля, коли відсутність головного державного керівника унеможливлювала її повноцінний захист [21, 229, 278]. Скорбота за королем, як за люблячим батьком, який помер в скрутні для країни часи, присутня і в нотатках М. Голінського [6, 107]. М. Ємьоловського натомість переповнювало почуття жалю через масову загибель своїх колег по зброї та цілковита невпевненість у подальшому майбутньому держави: „Сказати тяжко, який великий страх і тривога тоді опанували всю Польщу... Всі ні про що, тільки про втечу, смерть і останню втрату думали” [18, 47].

Період між битвами під Корсунем та під Пилявцями в спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів рясніє передусім описами численних мордувань, катувань, вбивств, плюндрувань святинь, які чинив повсталий люду на територіях ще не так давно „обітованих” в очах шляхти Речі Посполитої. Кожен з мемуаристів розставляв свої акценти у розповіді про безчинства. Одні літописці епохи наголошували на релігійному характері бунту, бо передусім страждали католики, яких „Хмельницький разом зі своїми свавільниками знищував і з нечуваною жорстокістю мордував. Костели по-поганському оскверняв, грабував, деякі палити казав, священників, як тиран вбивав, і з мертвих знушався. Навіть до бідних селян, які були католиками, не було поваги, однаково всіх убогих і багатих жорстоко і по-тиранському вбивали” [18, 48]. В

цьому ж дусі автор згадував про знущання, які чинились над євреями, але тут шляхтич вже побачив часткову вину останніх „через всі ... кривди і здириства українських людей”. Інші мемуаристи долучалися до хору голосів, пишучи про викидання тіл з трун на поїдання собаками, звалтування шляхтянок, запікання дітей на очах у батьків і віддавання їм останнім за їжу – таке „тільки шалена отрута хамського роду, який втік з найгіршого пекла і збунтувався на згубу Божої слави і шляхетського стану, міг вигадати” [21, 229]. Згадками про подібні тиранства насичений і твір А.С. Радзивіла, якого як щирого християнина обурювали такі вчинки ворогів, „жорсткість варварів ніде не могла порівнятись з їх жорстокістю, ... в шаленстві до того дійшли, що довірилися на допомогу татар і турків, маючи надію винищити Русь по всі часи” [22, 159]. У М. Голінського призвідником лівової частки цих нещасть виступав М. Кривоніс, на литовських землях його криваву місію виконував „шляхтич Куневич, засуджений на інфамію” [6, 107, 110, 143]. Й. Єрлич теж не стояв осторонь процесу „таврування” і в його „Літописці...” нагромаджено чи не найбільшу кількість депресивних сцен, покликаних передати жорстокість ворога і викликати у читача почуття помсти [19, 64, 74, 97, 111, 119].

Відхилення від даного правила у мемуаристів зустрічались рідко, але все-таки вони були. Наприклад, один з них мимохіть зазначав, що винищення католицького люду не було тотальним. Згадуючи про повернення козацького війська з-під Варшави восени 1648 р., він писав про жертву, зроблену Б. Хмельницьким здавалося б запеклому ворогу – гвардіану католицького монастиря в Сокалі [18, 58]. В той же час, коли становище змінилося з точністю до навпаки і жовніри намагалися відвоювати владу на українських територіях, літописці епохи, як правило, без емоцій ставились до подібних безчинств своєї армії. Наприклад, описуючи події лютого 1651 р., коли урядові війська захопили містечко Ямпіль на Поділлі, шляхтич з чималим військовим досвідом С. Освенцим спокійно констатував: „вони [війська] ... перерізали поголовно всіх жителів, містечко спалили і захопили багату здобич”, відносячи таку поведінку до рангу звичайних речей [3, 34]. Так само згадуючи про напад урядового війська на Староконстянтинів в березні цього ж року він створив картину поголовного винищення жителів [3, 43]. Однак не можна звинувачувати шляхтича в надмірній холоднокривності – в часи, коли кров лилась рікою, про спокійне життя лишалось тільки мріяти, до масових вбивств люди звикли, і поняття „жорстокість” мало зовсім інший еквівалент [14, 118].

Найбільш спокійним в даній ситуації себе показав А.С. Радзивіл. Незважаючи на безпосередню загрозу, яку таїв козацький вихор для його

власних земель, він наголошував на необхідності посольства до козаків, а тим часом “якнайпотаємніше радитись ... над способом заспокоєння їх [ворогів]” [22, 83]. Автор щоденника, вказуючи про загрозу війни з Туреччиною та Московією, вважав, що „передусім має бути загашений вогонь, а вже пізніше шукати винуватця”. Коли інші мемуаристи галасували про подальший поступ ворога, він вбачав Божу ласку хоча б у сповільненості їхніх дій за таких драматичних обставин [22, 79]. Не відкидав канцлер і можливості усунення Хмельницького від влади – в такому випадку не варто було порушувати встановлених з козаками домовленостей, бо це була б гра з вогнем [22, 94]. Смоленський воєвода, створюючи мемуари ретроспективно, вже знав про наступний хід подій, тому не тішив себе ілюзіями мирного залагодження конфлікту, пов’язуючи це насамперед із поведінкою ватажка повстанського війська, який за допомогою переговорів тільки намагався відтягнути час в очікуванні орди [21, 2, 230].

Таким чином, причини повстання Б. Хмельницького в мемуарах сучасників часто пов’язувались з особистою образою гетьмана, який зумів об’єднати навколо себе невдоволених, та “турецькими планами” Владислава IV, які створили сприятливі умови для їх консолідації. При цьому сучасники не заперечували соціальні та релігійні причини виникнення протистояння. Битва під Жовтими Водами найменше відображена в шляхетських нотатках, насамперед зважаючи на небажання фіксувати ганебну сторінку історії Речі Посполитої. До того ж, за умов загибелі або потрапляння в полон майже всіх її свідків, відомості про бій були дуже хаотичними. Проте, незважаючи на приналежність до ворожого табору, мемуаристи не змогли обійти мовчанкою негідну поведінку вождів урядового війська під час Корсунської битви.

-
1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – 382 с.
  2. Антонович В. Предисловие // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под. ред. В. Антоновича; перев. К. Мельник. – К., 1896. – Вип. 1–2. – Т. 2. – С. 405–406.
  3. Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651 // Киевская старина. – 1882. – Т. I (январь, февраль). – 136 с.
  4. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Пер. І. Сварник. – Перемишль-Львів, 1996. – 326 с.
  5. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: українське монастирсько-церковне, світське, крайове літописання XVI-XVII ст.,

компіляції козацького літописання XVII ст. як історично-літературне явище. – К., 2005. – 904 с.

6. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189/II: Pamiątkowa księga Marcina Golińskiego). – 1619 арк.

7. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под. ред. В. Антоновича; перев. К. Мельник. – К., 1896. – Вип. 1–2. – Т. 2. – 439 с.

8. Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. У світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави (до 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького) – Рівне, 1994. – С. 110–170.

9. Мицик Ю. Джерела до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – 262 с.

10. Федорук Я. Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 37–87.

11. Яковенко Н. Життепростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наук. праць на пошану професора В. М. Нічик / Ред.-упоряд.: Л. Довга, Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 477–501.

12. Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648–1657 // Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie / Pod. red. R. Ociecek i M. Piechoty. – Katowice, 1994. – S. 69–84.

13. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie. – Kraków, 2002. – 315 s.

14. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – 426 s.

15. Chruszcz I.E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodskiej i naoczego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego. – Lwów, 1934. – S. 249–267.

16. Czynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985. – 189 s.

17. Jakuba Mihałowskiego wojskiego Lubelskiego a później kasztelana Bieckiego Księga Pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wyd. staraniem i nakł. c. k. Nauk Krakowskiego / Wstęp A.Z. Helcel. – Kraków, 1864. – 856 s.

18. Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1676) / Opracował J. Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – 620 s.

19. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / Z rękopisu wydał K.Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – T. 1. – 187 s.
  20. Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernej / Opracował R. Śreniawa-Szypowski. – Warszawa, 2000. – 195 s.
  21. Pamiętniki Filipa, Mihała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / Opracowali H. Lulewicz i A. Rahuba. – Warszawa, 2003. – 640 s.
  22. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656) / Przeł. [z łac.] i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski. – Warszawa, 1980. – T. 3 – 583 s.
- Temberski S. Roczniki (1647–1656) / Oprac. W. Czermak // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Kraków, 1897. – T. 16. – 474 s.